

УДК [94 (367): 008] (477)

Горбенко К.В.

Проблеми культурно-історичної класифікації стародавностей Північно-Західного Причорномор'я епохи пізньої бронзи

Через увесь Євразійський континент, широкою смугою, від пониззя Дунаю і Карпатського хребта на Заході до Тихого океану на Сході, протягнувся Великий Степ. Його західну частину займає Північно-Західне Причорномор'я – унікальний історико-культурний регіон. У плінні тисячоліть у ньому розвивалися найдавніші оригінальні степові культури Євразії. Найважливіший період в історії народів, носіїв цих культур, – кінець бронзової доби, датований у Східній Європі останньою чвертю II тисячоліття до н.е.

Вивчення історії даного регіону на основі матеріальних джерел – дуже актуальне завдання, тому що воно пов'язане з культурно-історичною своєрідністю пам'яток степової частини межиріччя Дунаю – Дністра – Південного Бугу, де в епоху пізньої бронзи проходила межа між двома історично сформованими галузями господарства – землеробством і скотарством. У запропонованій роботі автор робить спробу проаналізувати хід археологічних досліджень й історико-культурну класифікацію старожитностей Північно-Західного Причорномор'я епохи пізньої бронзи.

У цей час територію Північно-Західного Причорномор'я заселяли племена сабатинівської культури, які згодом замінили племена білоріччя культури. Носії цих культур залишили досить велику кількість різноманітних археологічних артефактів. Вивчення цих старожитностей почалося ще в середині XIX сторіччя Г.Спаським, О.Шміттом, Г.Олофсоном, С.Крижановським та іншими. На рубежі XIX – XX ст. починаються цілеспрямовані розкопки, правда, обмежені курганними дослідженнями (В.І.Станілевич, Б.М.Ерделі, І.О. і Л.П.Стемпковські, Ф.І.Кнауер, В.Б.Антонович та ін.).

Для цього періоду досліджень було характерно об'єднання всіх доскіфських пам'яток. Наприклад, Д.Я.Самоковасов ще наприкінці XIX ст. намагався в пониззях Дністра відшукати могили кіммерійських царів, описані Геродотом. Із збільшенням індексу знахідок, збільшувалися можливості реконструкції культурно-історичних зв'язків. Так, знахідка Бородинського скарбу в Бессарабії (1912 рік)

дозволила розглядати старожитності Північного Причорномор'я у хронологічному зв'язку із синхронними пам'ятками Центральної і Південно-Східної Європи, Егейського світу, Кавказу й Сибіру [1].

Усі відомі знахідки бронзової доби Східної Європи до початку першої світової війни були систематизовані фінським археологом О.І.Тальгреном у повному зведенні археологічних джерел. Проте, не дивлячись на пророблену роботу, О.І.Тальгреном допустив багато фактичних помилок [2].

У 20-х роках XX ст. розгорнулися широкі археологічні дослідження пам'яток матеріальної культури. Проводилися розкопки поселення Усатово (біля Одеси), де відкрили прошарок бронзової доби Усатово IV; поселення сабатинівського типу на Сухому Лимані; спеціальна археологічна експедиція обстежила пам'ятки Побужжя, а у Миколаєві було виявлене поселення доби пізньої бронзи "Дикий Сад".

Напередодні Великої Вітчизняної війни А.В.Добровольський почав розкопки Сабатинівського поселення, що дало найменування всьому комплексу пам'яток Північного Причорномор'я епохи пізньої бронзи, виділених в окрему археологічну культуру. Під час війни дослідження старожитностей Північно-Західного Причорномор'я були перервані, а після її закінчення відновлені. А.В.Добровольський досліджував Сабатинівське поселення [3], М.Ф.Болтенко – поселення ранньосабатинівського типу Вікторівка III [4], а М.С.Синицин – поселення в урочищі Вершина в с.Льїнка [5]. При аналізі знайдених артефактів вищезгадані дослідники виділили особливу культуру пізньобронзової доби в Північно-Західному Причорномор'ї, пов'язану з кіммерійцями, нащадки яких під ім'ям калліпідів пізніше ввійшли до складу Скіфії.

Викликає інтерес робота Н.М.Погребової по дослідженню пам'яток пізньої бронзи в межиріччі Дністра і Південного Бугу (поселення Анатолівка, Леонидівка). В результаті стаціонарних розкопок і на підставі знайдених матеріалів, дослідниця прийшла до висновку про приналежність цих артефактів до сабатинівської культури, що охоплювала територію степів від Дністра до Приазов'я, включаючи Крим. Для цієї культури, тісно пов'язаної з пам'ятками культури Ноа в лісостеповій Молдавії та Румунії, характерні особливі форми кераміки, кам'яне домобудівництво, зольники та ін. [6].

До кінця 50-х – початку 60-х років був

накопичений певний археологічний матеріал з історії Північно-Західного Причорномор'я епохи пізньої бронзи і з питання культурної приналежності пам'яток цього періоду сформувалися дві точки зору: 1) про східне походження й зрубну приналежність (О.О.Кривцова-Гракова); 2) про місцевий розвиток самостійної "кіммерійської" або сабатинівської культури (М.Ф.Болтенко, А.В.Добровольський, М.С.Синицин, Н.М.Погребова).

З початку 60-х років відбувається швидке зростання фонду археологічних джерел. Активні польові дослідження пам'яток доскіфського часу в Молдавії проводить Г.І.Мелюкова [7]. Їй вдалося виділити в лісостеповій частині Молдавії групу поселень доби пізньої бронзи з зольниками, що відносилися до культури Ноа. У Північному Криму були відкриті нові поховальні пам'ятки білозірської культури (Каланчак, Широке III), з-поміж них – найбільший могильник у с.Широке під Скадовськом [8]. Комплекс білозірських старожитностей був виявлений на поселенні Перчевка Кіровоградської області [9], довгочасному Кіровському поселенні у Східному Криму [10], поселенні Кошниця на Дністрі [11].

У середині 60-х років О.І.Тереножкін здійснив комплексний аналіз білозірських старожитностей. Він звів воедино поселенські й поховальні пам'ятки білозірського етапу й датував їх на підставі сцилійських аналогів субмікенської фібули з Лук'янівського кургану XI-IX століть до н.е. [12].

Наприкінці 60-х – на початку 70-х років центр археологічних досліджень у Північно-Західному Причорномор'ї переміщується на територію Дністер – Дунайського межиріччя (поселення в с. Суха Балка на Південному Бузі й Балта), де були відкриті наземні глинобитні житла, вогнища, печі, ями, що відносяться до білозірського часу [13].

З другої половини 70-х років збільшується обсяг археологічних розкопок у Нижньому Побужжі. Під керівництвом О.Г.Шапошникової досліджується великими площами цілий ряд поселень сабатинівської культури (Новогригорівка, Октябрі, Ташлик, Балабанівка та ін.) [14].

І.М.Шарафутдінова розкопала поселення Степове і Виноградний Сад на правобережжі Південного Бугу [15]. У Степовому були відкриті наземні кам'яні житла, споруджені в штучно створених терасах [16]. Багатокамерні будівельні комплекси з наземних і поглиблених помешкань виявлені на поселенні "Виноградний Сад". Особливий інтерес являє досліджений комплекс, що складається з декількох печей і ям, ймовірно, для просушки зерна [17].

У процесі вивчення пізньої бронзи виникло питання про хронологію власне сабатинівських пам'яток, що викликало значні розбіжності думок. Деякі дослідники відносили їх до пізньозрубної культури як її фінальної частини (О.О.Кривцова-Гракова, О.І.Тереножкін, О.М.Лєсков та ін.). Інші розглядали сабатинівські пам'ятки як самостійну культуру. Ще А.В.Добровольський і М.Ф.Болтенко, що відкрили і вивчали сабатинівські старожитності на великій території, відрізняли їх від зрубних і відносили до хліборобсько-скотарської культури, залишеної кіммерійцями [18].

Вперше термін "сабатинівська культура" був впроваджений Н.М.Погребовою й Н.Г.Слагіною при визначенні культурної приналежності Пересадівського й Анатолійського поселень [19, 20]. Неодноразово виступали за оригінальність і самостійність сабатинівської культури В.Д.Рибакова, І.Т.Черняков, М.М.Шамагалій, І.М.Шарафутдінова. Остання навіть присвятила цій проблемі спеціальну статтю [21].

Дослідники сабатинівської культури виділяють її в самостійну культуру за такими ознаками: займала достатньо велику територію, що лише почасти і на певному етапі перекривала територію зрубної культури; розміщувалася лише на західній околиці Великого степу й межувала з осілими землеробськими культурами на заході й півночі; піддавалася багатобічним впливам, що відбулося на синкретичності її вигляду, особливо в контактних зонах; існувала тривалий період, що може бути розділений на декілька хронологічних горизонтів.

З-поміж характерних рис сабатинівської культури І.М.Шарафутдінова виділяла такі: 1) непримітне житло; 2) застосування каменю в домобудівництві; 3) особливі типи посуду; 4) валикова орнаментация; 5) кістяні й металеві вироби.

У ході досліджень пам'яток сабатинівської культури була відзначена суперечливість виявленого матеріалу. З одного боку, в сабатинівських артефактах були присутні ознаки, що зближують її зі східною зрубною культурою, з іншого боку, простежується близькість їх із культурою Ноа, хоча існують і розходження. Така синкретичність пояснюється, як видно, не тільки взаємовпливом синхронних культур, але й загальною підосною у вигляді західних культур середньої бронзи (можливо Монтеору або білопотоцької групи комарівської культури) [22].

Сабатинівська культура, що виникла на базі культури багатоваликової кераміки в умовах

найтісніших зв'язків із культурними процесами на сході й заході, пройшла досить тривалий період розвитку. На користь такого твердження свідчать перераховані вище ознаки і риси, а також значна кількість поселень (більше 700 у Північно-Західному Причорномор'ї). Традиційно виділяють два етапи розвитку сабатинівської культури: власне сабатинівський; білозірський (ділиться на східний і західний).

І.Т.Черняков запропонував такий поділ сабатинівської культури: Сабатинівка I – XIV-XIII ст. до н.е.; Сабатинівка II – XIII-XII ст. до н.е.; Сабатинівка III – XII-XI ст. до н.е.; Білозірсько-тудоровський етап – XI-IX ст. до н.е., генетично пов'язаний із сабатинівськими пам'ятками, замінився пам'ятками пізньокімерійського типу (IX-VII ст. до н.е.) [23].

Білозірські пам'ятки викликали не меншу дискусію в літературі, що присвячена проблемам бронзової доби Північно-Західного Причорномор'я. Артефакти білозірської культури розглядалися прихильниками зрубного походження [24] і самостійної сабатинівської культури [25] як продовження розвитку сабатинівських пам'яток або як окремий етап зрубної чи сабатинівської культур. І.М.Шарафутдінова вважала, що пам'ятки, синхронні білозірському поселенню, розташовані на схід від Дніпра, на територію, відвіку зайняту зрубниками, безпосередньо продовжують і розвивають традиції зрубної культури, а такі ж самі пам'ятки, що простягаються на захід від Дніпра, на територію, зайняту сабатинівцями, у значній мірі відмінні від власне Сабатинівського поселення [26]. В аналогічному аспекті розглядав білозірські пам'ятки І.Т.Черняков, відносячи частину з них до пізнього, тудоровському етапу сабатинівської культури і виділяючи болградський етап як перехідний від сабатинівського до тудоровського етапу [27].

Згодом усвідомлення білозірської проблеми привело до появи все нових і нових варіантів генезису білозірської культури. С.С.Березанська, М.М.Чередниченко, Е.С.Шарафутдінова й інші висловлювалися за самостійність білозірської культури. Л.О.Новикова пояснила появу білозірських пам'яток проникненням фракійського населення в Північне Причорномор'я. Ретельний огляд цих пам'яток із погляду зв'язків із західним (фракійським) світом здійснено Г.І.Мелюковою. Нею було досліджене поселення в с.Тудорово на Дністрі й вперше виділені пам'ятки білозірського типу в Північно-Західному Причорномор'ї.

У результаті досліджень Г.І.Мелюкова вказала на

ряд відмінних рис білозірських пам'яток більш західних районів степів: велику кількість лощеного посуду, відсутність великих посудин із високим горлом, напівкулевидних мисок і т.д. Ці ознаки стали основою для введення терміну "пам'ятки білозірсько-тудоровського типу".

На думку Г.І.Мелюкової, лощена кераміка білозірських пам'яток склалася під нижньодунайським культурним впливом фракійського гальштату. Західний вплив простежується також у поховальному обряді білозірських могильників (безкурганний обряд, південне орієнтування похованих), а також у появі деяких типів металевих виробів (бронзові ножі, піллки, смичкові фібули та ін.) [28].

Досить повно були вивчені пам'ятки сусідніх територій, що зробили вплив на складення білозірського комплексу. Опубліковані зведення археологічних пам'яток по кобняківській, кобанській і кизил-кобинській культурам [29, 30, 31]. Широко висвітлені білогрудівська, лебедівська й висоцька культури [32], а також окремо бондарихінська культура і пам'ятки фракійського гальштату [33, 34].

Кордонні з білозірськими, синхронні пам'ятки фракійців у Румунії подані в монографії С.Моринца й О.Левицького [35, 36]. Матеріали синхронних культур дозволяють зіставляти з ними білозірські пам'ятки для встановлення міжкультурних контактів і взаємозв'язків, а також для уточнення хронології й більш точного виявлення культурної й етнічної специфіки білозірської культури.

З-поміж всієї палітри думок одна теза не викликає сумнівів: білозірські пам'ятки представляють певний перелом у розвитку пам'яток фінальної бронзи, що стався в результаті внутрішнього економічного і культурного розвитку або різкої зміни культурного оточення племен Північного Причорномор'я [37].

Білозірські старожитності складають стійку групу комплексів, об'єднаних виразними спорідненими рисами, розташованими на певній території, що відповідає природно-географічному ландшафту та має чіткі тимчасові межі, що збігаються з конкретною історичною епохою. Специфіка білозірської культури виявляється у наявності самостійних поселень, особливих типів жител, форм посуду, наборів прикрас, знарядь праці, своєрідності господарства, соціальної структури, ритуальної практики і духовної культури.

Складення білозірської культури сталося в період, що став переломним в історії племен Південної й Середньої Європи. Одночасно зникають

культури, із якими був пов'язаний апогей бронзової доби на континенті. Наставав фінальний період епохи пізньої бронзи, починався перехід до епохи заліза. З цим часом пов'язана історична подія, відома за письмовими джерелами як рух "народів моря". За всіма ознаками сабатинівські племена брали в цьому русі найактивнішу участь. Цей факт підтверджується появою в Трої VII степової валикової кераміки і по суті пояснює причини припинення життя практично на всіх поселеннях сабатинівської культури на захід від Інгулу, тобто в Північно-Західному Причорномор'ї.

Припинення життя на поселеннях можна розглядати як зміну населення або, у крайньому разі, як суттєву зміну сабатинівських традицій. Це відбилося в пам'ятках білозірсько-тудоровського типу, які носили симбіозний характер, що у свою чергу пояснюється результатом проникнення носіїв культур фракійського гальштату в північно-причорноморські степи. Найбільш яскравим прикладом контактів степових племен із своїми сусідами слугує лощена кераміка білозірсько-тудоровського типу, поширення корчаг, кубків і мисок. Фракійським впливом пояснюється й орнаментация посуду – наліпи, шишечки, ручки-упори, петлевидні ручки на кубках, чашах і келиховидних посудинах, а також каннелюрована кераміка Східно-Карпатського регіону.

У світлі перерахованих вище фактів актуально стоїть питання про подальше дослідження матеріалів миколаївського поселення "Дикий Сад". Степове Побужжя дає іншу культурно-історичну ситуацію епохи фінальної бронзи, ніж сусідні території. За ступенем вивченості Степове Побужжя не поступається іншим областям Північного Причорномор'я, проте на сьогоднішній день можна стверджувати, що до білозірської культури належить тільки одне поселення – "Дикий Сад", проте і воно має досить специфічні риси за всіма археологічними показниками: складом керамічного комплексу, принципами домобудівництва [38], кам'яними й бронзовими знаряддями праці, системою релігійних уявлень [39].

Дослідження останніх років дозволили по-іншому глянути на культурні взаємозв'язки жителів поселення. Традиційними і генетично обумовленими є зв'язки з західними культурами (Центральна Європа і фракійський гальштат). А напрямок із північного заходу на південний схід є новим. Факт наявності таких зв'язків підтверджується знаряддями праці з каменю малоазійсько-середземноморського

походження (аналіз М.Ф.Петруня), а також з артефактами, пов'язаними з відправленнями різних культів (солярного, хтонічного, фалічного). Можливо, що зміна традиційних торгових шляхів була навпрямки пов'язана з падінням Трої й дорійською навалою на Грецію. Соціально-етнічні й економічні зміни фінального періоду епохи бронзи змусили населення Центральної Європи шукати нові шляхи для зв'язків із високорозвиненим Сходом. І ці пошуки логічно привели їх на маршрут – від карпатських перевалів і Західного Бугу на Південний Буг і далі вниз, до Чорного і Середземного морів. Саме в центрі цього маршруту й виникло поселення "Дикий Сад" як культурно-релігійний центр, у якому сходилися різні культурні традиції.

Таким чином, виходячи з усього вищесказаного, стародавності Північно-Західного Причорномор'я епохи пізньої бронзи, можуть бути класифіковані в такому вигляді:

- Сабатинівська культура носила синкретичний характер, генетично пов'язана із синхронними культурами на заході і на сході.
- Білозірська культура поділяється на східний (власне білозірська) і західний (білозірсько-тудоровські пам'ятки) варіанти. Східний варіант продовжує зрубні й сабатинівські традиції, а білозірсько-тудоровські пам'ятки (західний варіант), з одного боку, зберігають риси сабатинівської культури, з іншого, є присутнім значний вплив південнофракійських і нижньодунайських культур фракійського гальштату.
- Степове Побужжя представлене в білозірський час поселенням "Дикий Сад", що хоча й існувало у хронологічних межах білозірсько-тудоровського варіанту, але не вписується в його традиційні рамки, а являє локальне культурно-історичне явище.

Безсумнівно, фінальна бронза – найцікавіший період в історії Північно-Західного Причорномор'я з величезним культурно-історичним потенціалом. Пам'ятки цього періоду вимагають подальшого поглибленого вивчення, що дозволить поповнити базу наших знань про історичну та етнокультурну ситуацію в Східній Європі на рубежі бронзового й залізного віків.

Література

1. Штерн Э.Р. Бессарабская находка древностей 1912 г. // *Материалы по Археологии России.* – 1914. – Вып. № 34. – С. 1-14.
2. Черняков И.Т. Из истории бронзолитейного производства в Северном Причерноморье // *Записки Одесского Археологического Общества* (далі – ЗОАО). – 1967. – Вып. № 2. – С. 23-37.
3. Добровольский А.В. Перше сабатинівське поселення //

- Археологічні пам'ятки УРСР (далі – АП). – 1952. – Вип. № 2. – С. 78-88.
4. Синицин М.С. Разведка 1949 г. в Викторове // Краткие сообщения Одесского Государственного археологического музея (далі – КСОГАМ), 1964. – С. 46-49.
 5. Синицин М.С. Раскопки в уроч. Вершина близ с.Ильинка Одесской обл. в 1946-47 гг. // Материалы по археологии Северного Причерноморья (далі – МАСП). – 1962. – Вип. № 4. – С. 150-161.
 6. Погребова Н.Н., Елагина Н.Г. Работы в Тилигуло-Березанском районе в 1959 г. // Краткие сообщения Института археологии (далі – КСИА) АН СССР. – 1962. – № 89. – С. 6-14.
 7. Мелокова А.И. Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии // Материалы и исследования по археологии СССР (далі – МИА). – 1961. – Вип. № 96. – С. 5-52.
 8. Лесков А.М. Предскифский период в степях Северного Причерноморья // МИА. – 1971. – № 177. – С. 75-91.
 9. Шарафуддинова И.М. Значидки эпохи бронзы поблизу Дерійки // Археологія. – 1974. – Вип. № 13. – С. 57-62.
 10. Лесков А.М. Кировское поселение // Древности Восточного Крыма. – К.: Наук. думка, 1970. – С. 7-59.
 11. Мелокова А.И. Скифия и фракийский мир. – М.: Наука, 1979. – С. 256.
 12. Тереножкин А.И. Основы хронологии предскифского периода // Советская Археология (далі – СА). – 1965. – № 1. – С. 63-85.
 13. Ванчугов В.П. Раскопки поселения позднего бронзового века Балта в Южном Побужье // Древности Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 71-83.
 14. Шапошникова О.Г., Балушкин А.М., Гребенников Ю.С. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1981 г. – Институт Археологии АН УССР: Научный архив. – 1981. – Отчет № 9.
 15. Шарафуддинова И.Н. Раскопки поселений сабатиновской культуры в с.Степовое // Археологические Открытия (далі – АО) 1978 г. – М., 1979. – С. 422-423.
 16. Березанская С.С., Отрошенко В.В., Чердниченко Н.Н., Шарафуддинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 88-89.
 17. Шарафуддинова И.Н. Исследования поселения сабатиновской культуры на Южном Буге // АО 1985. – М., 1987. – С. 256.
 18. Добровольский А.В. Перше сабатинівське поселення // АП. – 1952. – Вип. 2. – С. 78-88.
 19. Погребова Н.Н. Пересадовское поселение на Ингуле // СА. – 1960. – № 4. – С. 76-90.
 20. Погребова Н.Н., Елагина Н.Г. Работы в Тилигуло-Березанском районе в 1959 г. // КСИА АН СССР. – 1962. – № 89. – С. 6-14.
 21. Шарафуддинова И.Н. К вопросу о сабатиновской культуре // СА. – 1968. – № 3. – С. 16-34.
 22. Ibid. – С. 34.
 23. Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. – К., 1985. – С. 16.
 24. Тереножкин А.И. Основы хронологии предскифского периода // СА. – 1965. – № 1. – С. 63-85.
 25. Шарафуддинова И.Н. К вопросу о сабатиновской культуре // СА. – 1968. – № 3. – С. 16-34.
 26. Ibid. – С. 19.
 27. Черняков И.Т. Племена Северо-Западного Причерноморья в эпоху поздней бронзы. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 29.
 28. Мелокова А.И. Вказ. пр. – С. 256.
 29. Козенкова В.И. Связи Северного Кавказа с Карпато-Дунайским миром // Скифский мир. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 52-73.
 30. Крис Х.И. Кизил-кобинская культура и тавры. – М.: Наука, 1981. – С. 126.
 31. Шарафуддинова Э.С. Памятники предскифского времени на Нижнем Дону (Кобяковская культура) // Свод археологических источников. – Л.: Наука, 1980. – Вип. № 1-11. – С. 127.
 32. Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 210.
 33. Лапушнян В.Л. Ранние фракийцы X – нач. IV в. до н.э. в лесостепной Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1979. – С. 140.
 34. Буйнов Ю.В. Бондарихинская культура. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 20.
 35. Morintz S. Contribuții arheologice la istoria Thracilor Tmpurii. I Epoca bronzului în spațiul Carpto-Balcanic. – București: Ed. Acad. Republ. Soc. Romania, 1978. – P. 153.
 36. Levitski O. Cultura Hallstattului canelat la Rasarit de Carpati. – București, 1994. – P. 255.
 37. Отрошенко В.В. Новый курганный могильник белозерского времени // Скифский мир. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 193-206.
 38. Горбенко К.В. Основные принципы домостроительства Степного Побужья в эпоху финальной бронзы (по материалам поселения "Дикий Сад") // Материалы 2-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конференції "Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження". – Т. 1. Археологія і етнографія. – Миколаїв: Возможности Киммерии, 1997. – С. 11-15.
 39. Горбенко К.В. Дикий Сад – поселение эпохи поздней бронзы // Збірник наукових праць "Історія очима молодих дослідників". Міжнародна студентська наукова конференція: У 2 т. – Т. 1. – Донецьк: ДДУ, 1999. – С. 217-220; Горбенко К.В. До питання про ритуально-культурну практику населення Степового Побужья в епоху фінальної бронзи (за матеріалами розкопок поселення "Дикий Сад") // Наукові праці. – Т. 4. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 1999. – С. 11-13.